

УДК 2 (477) “18/19” І.Франко

ІВАН ФРАНКО ПРО РЕЛІГІЮ

Світлана КАПРАН

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

Розглянуто феномен релігії, причини її виникнення, процеси трансформації в ідеологію у трактуванні І. Франка. Зосереджено увагу на трактуванні поняття “правдива релігія” і “правдива релігійність”.

Ключові слова: релігія, ідеологія, правдива релігія, правдива релігійність.

Одне із найновіших фундаментальних досліджень у галузі релігієзнавства – етнологія релігії. Автор монографії та низки публікацій на цю тему Людмила Филипович стверджує, що “внесок Івана Франка у дослідження етнорелігійних проблем визначається не тільки тим, що він дав загальнотеоретичні визначення релігії, етносу, нації, етноконфесійності, розглянув історію етноконфесійних взаємин, проаналізував сучасний йому стан цих відносин, а й запропонував нові методологічні підходи до розуміння змісту й сенсу історичного процесу. Історія людства, його релігіє- та етногенез, розвиток релігійних вірувань від первісних форм до розвинутих монотеїстичних систем подається вченим як суперечливий і неодномірний процес, залежний від економічних і політичних обставин” [1, с.26]. Ці слова можна вважати ключем до Франкового розуміння проблеми релігії.

Наскільки глибоко й фундаментально намагався І. Франко збагнути феномен релігії, його значення у житті як народу, так і окремої людини, свідчить уже його ранній твір – написаний по-латині студентський реферат “Лукіан і його епоха” (1877). І. Франко тоді навчався у Львівському університеті, а реферат написав під керівництвом професора класичної філології Людвіка Цвіклінського, у якого слухав курси “Трецькі старожитності”, “Тлумачення “Одіссеї” Гомера”, брав участь у грецькому семінарі [2, с.503]. Текст реферату вперше переклав українською мовою і опублікував у 1964 р. доцент кафедри класичної філології Львівського університету Йосип Кобів. Саме у цій праці знаходимо думки молодого І. Франка про походження релігії та її соціальні функції.

Аналізуючи грецьку культуру, яка дала світові видатного письменника і сатирика Лукіана, що “виступив проти богів і їх культу, проти оракулів, жертвоприношень і потойбічного життя” [2, с.9], І. Франко подає своє розуміння причин появи релігійних вірувань, їх ускладнення в процесі розвитку самої людини і людського суспільства. На першій початковій стадії розвитку у всіх народів розвивається, за словами І. Франка, “релігія природи”. Явищам природи приписуються певні здатності, вони “уособлюються” і стають предметом поклоніння,

культу. “Різні й складні форми уособлення природи” греки зуміли впорядкувати, внаслідок чого “виник довгий і різноманітний ряд богів і напівбогів, а грубі спочатку релігійні форми піднялись на високий ступінь абстракції” [2, с.10]. Завдяки кмітливості народу, яку І. Франко називає “молодечим спритом”, грецька міфологія значно досконаліша від міфологій інших народів, тут логічно поєднані міфи чітко пояснюють навколишній світ, і це пояснення доступне всім людям.

І. Франко особливо наголошує на доступності вірувань греків, адже їхні міфи зображали богів як людей, з усіма недоліками й слабкостями, тобто такі погляди “здатні були не стільки підняти людей до рівня богів, скільки бога знизити до рівня людини”. Люди шанували своїх богів, не боялися їх, оскільки боги відрізнялися від звичайної людини лише безсмертям і вічною юністю, незвичайною фізичною силою: “Такі релігійні уявлення відповідали молодій, наївній, не опанованій страхом перед богами людині, вона любила богів, наближених до людей, і жила, задоволена з тієї поетичної фіксації... А греків природа і вільнодумна релігія зробила поетичними, щирими людьми” [2, с.10].

Як бачимо, І. Франко особливо наголошує на тому, що релігія повинна бути близькою, зрозумілою, відкритою для людини, навіть “вільнодумною”, тобто віра і відданість богові не принижує і не залякує людину, а сприяє її утвердженню як особистості. Ті народи, культурно-соціальні умови яких витворили не природну, як грецька, а іншу форму релігії, пішли іншим шляхом культурного розвитку. Їхні звичаї й національний характер зумовлений “вищим і страшнішим уявленням про богів”. До таких народів І. Франко зараховує євреїв, фінікійців та ін., вважаючи, що “релігія відіграє в культурі народів велику роль” [2, с.10].

Завоювання Греції римлянами, невпорядкованість суспільного буття, непевненість людини в собі, поляризація суспільства, майнова нерівність, моральний занепад і розпуста спричинили критичне ставлення до богів і релігії. Знівечене все святе й божественне, і саме така ситуація відображена у творах Лукіана. У його “Розмовах богів” І. Франко помітив відображення тогочасних суспільних відносин, адже під іменами богів діють римські можновладці, чиновники, які безсоромно розтоптують і закони, і моральні правила: “Все життя небесних богів таке карикатурне і злиденне, розв’язне і пусте, як життя людей під римським ярмом, показує правдиву картину цього суспільства в історії людства” [2, с.14]. Така дійсність, вважає І. Франко, дає право Лукіану зневажливо ставитися до богів, їх культу, міфів, священних обрядів, як і релігії в цілому.

Релігія, вважає І. Франко, є рятівним для культури і суспільства чинником, вона виконує стабілізуючу роль, служить взірцем моральності й порядку. Як тільки такий порядок порушується, боги й богині “знімаються з п’єдесталів”, їх критикують і висміюють. Так вчинили сучасники Лукіана і він сам, твердить І. Франко: “Отже, мета написання “Розмов” ясна – висміяти стародавні міфи і релігійні погляди та показати їх у такому світлі, щоб кожному стало ясно, що вони є нічим іншим, як міфами, поетичними вигадками, які не можуть додати сил людині для перенесення життєвих труднощів, вселити надію і підбадьорити згадкою про одвічну істину і справедливість” [2, с.14].

Критика релігії, на думку І. Франка, можлива у суспільстві, позбавленому будь-яких моральних засад, коли людина не може вдовольнити свої духовні

потреби, тому зростає невдоволення і це загрожує крахом державного ладу: “Коли з розпадом релігії ніхто вже не вірить в існування божого провидіння і справедливості, немовби розсипається моральна база суспільства, знищується кістяк його життя” [2, с.14]. Тут напрошується асоціація з “категоричним імперативом” І. Канта, що передбачає віру в Бога як гаранта й взірця моральної поведінки. І. Франко, подібно як і класик німецької філософії, вважає, що люди повинні “бути чесними не під впливом кари й нагороди, а заради самого добра” [2, с.15]. Для цього потрібен високий розвиток культури, досконала людина з розвиненою самосвідомістю. Оскільки така висока культура ще недосяжна, то “у людей виникає необхідність вірити в існування якоїсь сили, яка карає і нагороджує, в існування щасливішого або гіршого буття, якоїсь руки, яка більш суворо, ніж доброзичливо розцінює всі людські вчинки” [2, с.15]. Там, де суспільні умови й національний характер народу виробили неприродний культ бога і окремих суспільний стан його слуг – жерців, там релігія заснована на культурі страшною, караючою силою, недобррозичливою для людини. Культ такого бога сприяли жерці – священики: “Але як тільки з’явився десь на землі окремих стан священиків, то він, як відомо, намагався створити уявлення про суворішого і страшнішого бога, щоб тим легше тримати маси в слухняності й покорі” [2, с.15]. І. Франко стверджує, що у слов’ян, як і греків, “релігія витворилася без окремого стану священиків і жерців, а виникла з примітивного патріархального життя, де кожен батько сім’ї виконував також релігійні обряди, молився, вбивав жертви від імені своєї сім’ї” [2, с.15]. Можна сказати, що відповідно до антропоморфних уявлень про бога у слов’янських племен, вважає І. Франко, склалися уявлення про Бога-Отця і Деміурга.

У вільнодумному, демократичному грецькому суспільстві не могли скластися культу суворих і караючих богів, як не могла сформуватися й окрема верства жерців. Переконанням у цьому служить міф про жертвоприношення Іфігенії, коли жрець вимагав смерті невинної дівчини для умилостивлення ображеної богині, проте сама богиня відвела цю жертву, врятувавши життя дівчини. На думку І. Франка, кінцівка міфа засвідчує, що почуття вільнодумних греків “жахалося такого уявлення про богів”, “намагання жерців не увінчалися успіхом, і греки зберегли своє вільнодумство й не дозволили релігії потоптати його” [2, с.15]. Релігія для них була лише джерелом поетичних мотивів, до неї ставилися без особливого пієтету. Найслабший бік грецької релігії І. Франко вважає у трактуванні нею потойбічного життя. Обіцянки забуття всіх земних справ після смерті не могли задовільнити людського духа, який завжди сподівається на краще. Тому грецька релігія мусила прийти до занепаду.

І. Франко стверджує, що провідна роль в утвердженні релігії в суспільстві належить служителям культу. Так у часи Лукіана жерці зрозуміли основну хибу грецької природної релігії – непривабливий вигляд потойбічного життя, тому намагалися змалювати його якнайпривабливіше, що й висміяв Лукіан у численних діалогах. Привабливість царства мертвих зводиться до тих порядків, які панують на землі – у часи Римської імперії. Як у людей на землі, так і в підземному царстві, і в олімпійських богів визначальну роль відіграє перебування під опікою і захистом сильнішого. І. Франко прослідковує, що, не знайшовши сильні-

шого в середовищі богів, жерці винайшли фатум – долю, яка панує над людьми і над богами: “Жерці здавна пробували змінити волелюбну й природну релігію греків і виробити суворе і страшне поняття бога, а потім, коли це закінчилось невдачею, вони вдалися до інших засобів і винайшли інше поняття – фатум, якому підкоряється все те, що колись підкорялось богам” [2, с.17]. Фатум – сила незбагненна і таємнича, вона керує всім світом, визначає наперед вчинки і поведінку не лише людей, а й богів. Це була заборона елементарної свободи мислення, свободи волевияву людини, поняття фатуму зробило життя людей сумним, рабським, безініціативним. Сила фатуму була страшна й грізна сама собою, адже ніхто ніколи не міг збагнути причин і мотивів, якими керувався фатум. Уявлення про таку силу могло виникнути й прижитися в суспільній та індивідуальній свідомості лише тоді, коли людина почувала себе цілком безсилою перед владою, від якої залежить її доля. І. Франко слушно підмітив, що “немає сумніву, що для вироблення поняття такої жакливої сили, яка своїм кивком, своєю незбагненною волею всім рухала й керувала, гнітила людські душі, змушувала до сліпого послуху, спричинилося панування римських імператорів” [2, с.17]. Така релігія знищує людський дух і вільну волю, вона не вивіщує людину, не допомагає їй вдосконалюватися чи розуміти світ і себе, а знищує її, розтоптуючи її гідність, перетворює її в раба.

Отже, у цій ранній праці І. Франко на прикладі творчості Лукіана проаналізував як причини виникнення релігії, так і шляхи її трансформації в ідеологію. До цієї теми він звертається пізніше у праці “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881), де виникнення релігії пов’язує з майновим розшаруванням спільнот людей. Релігія служить тим, хто намагається “із первісних слуг народу зробитись його панамі... маючи за собою військо, вони можуть усмирити або зовсім знищити тих громадян, котрі би показалися недовільні їх властю. Але релігія вповні довершує те діло і довершує його в спосіб, далеко легший і вигідніший від сили оружжя” [2, с.111]. Поступово складається каста служителів релігії, які найкраще тлумачать обряди, церемонії й вірування. Народ повірив поступово, що такі люди спілкуються з духами, черпають від них свої знання і мають над ними владу. Більше того, вони проголошували себе нащадками духів-богів і влада їх була даною богами: “Таким способом при допомозі релігії та обрядів слуги народу зробились панамі народу!” [2, с.112]. І. Франко переконаний, що це сталося внаслідок невігластва й слабкості людини, бо “чим на нижчій щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позазмисловий світ” [2, с.124].

Земне життя слабкої людини, яка нічого навколо себе не розуміє, залежить від витворів її власної фантазії. Вона живе під гнітом матеріальних негараздів і творить міфи й казки про духів і богів. Звільнення людини від такої влади таємничих сил І. Франко пов’язує з розвитком науки: “Увільнення тобто – се й є боротьба правдивого знання, науки, з мнимим знанням – з вірою, релігією. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика, чим більше віри, тим менше науки” [2, с.124]. І ще одне дуже актуальне для нашого часу і влучне спостереження І. Франка: “Чим економічні й політичні обставини тяжчі,

боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально і духово, звертаються взад, до часів анімізму та фетишизму” [2, с.125]. Він переконаний, що у суспільстві матеріального добробуту і політичних свобод буде торжествувати наука, “а віра, релігія зійде до нуля, т.е. яко складник історичного розвитку перестане існувати” [2, с.125]. Релігія як явище історичне, на думку І. Франка, пов’язане з певними етапами розвитку людського суспільства.

Власне глибоке розуміння релігії подає І.Франко у статті “Радикали і релігія” (1898). Роз’яснюючи завдання створеної ним у 1890 р. разом з М. Павликом Русько-української радикальної партії, спрямованої до селянства, мислитель у цій статті фактично розкриває суть поняття релігії та релігійності. “Релігією називається, – пише І. Франко, – не тільки віра в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди, не тільки віра в те, що і в людях є частина такої вищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до такої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої іншої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти” [2, с.268].

У понятті релігії І. Франко, як бачимо, виділяє три складові: віра, любов і сильна воля жити згідно з заповідями любові. Релігійність передбачає вчинки з вірою у вищу справедливість і любов’ю до справедливості й до інших людей. Якщо людина не живе згідно з такими переконаннями, то вона є фарисеем. Самої віри не досить, потрібні справи на її утвердження, життя згідно із справедливістю й любов’ю. Полемізуючи з опонентами радикалів, І. Франко переконує, що саме опоненти розуміють під релігійністю темноту, невігластво, забобони, заохочення до ненависті, погорди, ворожнечі й нетолерантності. Такі переконання, які сіють покору і страх, не дають справжнього релігійного виховання, не навчають помножувати добро. Радикали ж, “яко політична хлопська партія не вдаються в релігійні справи”, вони “не виступають проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали й виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання й отуманювання народу” [2, с.270].

Радикальна партія, хоч і дистанціюється, як твердить І. Франко, від релігійних та церковних справ, все ж має на меті виховання народу. Партія діє для того, щоб народ мав свої переконання, щоб сміливо й гаряче обстоював ці переконання і жив відповідно до тих переконань. З викладу видно, що І. Франко не відокремлює ці переконання від релігійності, але релігійності не фарисейської, а справжньої: “Ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ, ми виховуємо народ в правдиво релігійнім, правдиво християнським дусі” [2, с.270–271].

Поняття “правдивої релігійності” в розумінні І. Франка пов’язується не з невіглаством, темнотою й забобонами чи марновірством, а з правдивим раціоналізмом, тобто розумом і освітою. Радикали є раціоналістами, які хочуть в усіх справах, в тому числі й щодо релігії, діяти “як личить розумним і просвіченим людям”: “Ми видали війну на смерть темноті й туманенню. Але ми твердо

переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії й правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним” [2, с.271].

Можна із цих міркувань І. Франка чітко побачити, що він як справжній мислитель і філософ, вважав релігію суспільним феноменом, обов’язковим атрибутом суспільного розвитку. Причину виникнення релігії І. Франко пов’язував із потребами людини розуміти навколишній світ – такими були функції природних релігій, тобто міфології, тотемізму, анімізму чи фетишизму. Згодом цю потребу використала певна група – жерці, які взяли на себе обов’язки тлумачити людям таємниці світу, запевняючи, що вони мають особливий зв’язок з вищою силою. Так релігія і пов’язаний з нею культ бога чи богів стали професією певної суспільної групи. Ця група мала владу над людьми, а релігія в силу цих обставин перетворилась на ідеологію, яка утверджує владу. Для І. Франка існує поняття “правдива релігія” й “правдива релігійність”, що означає не тільки віру у вищу силу і власну причетність до цієї сили, а й любов до справедливості, доброти, толерантність і справжній альтруїзм.

1. *Филипович Л.О.* Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу. – Автореф. дис. докт. філос. наук. – К., 2000. – 36 с.

2. *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 572 с.

I. FRANKO ABOUT RELIGION

Svitlana KAPRAN

*Ivan Franko National University of Lviv Philology Department
Universytetska st., 1, UA-79000 Lviv, Ukraine*

The article is about Ivan Franko vision of the phenomenon of religion besides the causes of its appearance, the processes of its transformation to ideology. It is analyzed Ivan Franko interpretation of the terms – “the true religion” and “the true religiousness”.

Key words: religion, ideology, natural religion, true religiousness.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2004

Прийнята до друку 20.05.2004